

دو فصلنامه قرآن در آینه پژوهش

سال اول، شماره اول

بهار و تابستان ۹۳

صفحات ۷۹-۱۰۱

دلالت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم*

دکتر محمد خاقانی**

دکتر یوسف فضیلت***

چکیده

لایه‌های آوایی هر زبان قبل از لایه‌های سه‌گانه‌ی دیگر (صرفی، نحوی، معنایی) اولین بخش ماهیت زبان‌های بشری را تشکیل می‌دهد و چون از نظر زبان‌شناسان، زبان اساساً آوایی است که بشر برای انتقال مفاهیم ذهنی خود جعل و اصطلاح کرده است، مباحث آواشناختی را اولین گام برای تفسیر این زبان‌ها تلقی می‌کنند. بدون شک، قرآن معجزه بزرگ الهی از منظر آواها و کلمات و تراکیب بی‌نظیر است و حتی کوچکترین واحد صوتی دارای ارزش معنایی والایی است. قرآن کریم، مقام وعد و وعید را به زیبایی به تصویر کشیده است که در این تصویرپردازی‌ها، آواهای برخاسته از چیدمان و ترکیب حروف نقش بسزایی را ایفا می‌کنند. مهمترین ویژگی سبکی قرآن این است که آواها تابع معانی و متناسب با اغراض آیات هستند و با توجه به حال و مقام تنوع پیدا می‌کنند؛ یعنی خطاب قرآنی در مقام انذار و وعید تشدید می‌گردد و در مقام وعد و ترغیب نرم و لطیف می‌شود. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با هدف بررسی آیات وعد و وعید از منظر معناشناسی آوایی و با بیان زیبایی‌های فنی و موسیقایی این آیات، کارکرد مهم آوا را در رسانایی مفهوم آیات تبیین می‌کند.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، دلالت، آواشناسی، وعد و وعید

تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۲/۰۹

* تاریخ دریافت: ۹۳/۰۸/۰۹

mohammadkhaqani@yahoo.com

** استاد زبان و ادبیات عربی دانشگاه اصفهان

yoseffazilat@yahoo.com

*** مدرس زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان

دلالت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۲

مقدمه

قرآن کریم، زیباترین متن ادبی و بزرگ‌ترین معجزه بلاغی و بهترین کتاب هدایت انسان‌هاست و بخش گسترده‌ای از آیات آن برای وعد و وعید نازل شده است و نقش آواها در تصویر معانی و زیبایی موسیقایی و به طور کلی اعجاز لفظی و معنوی آن بی‌نظیر است و این آواها به تناسب موضوع و اغراض دلالتی تنوع پیدا می‌کنند.

بیان مسأله

در زبان عربی از زمان نزول قرآن، علم آواشناسی با انگیزه ادای صحیح الفاظ قرآنی مورد عنایت پژوهشگران قرار گرفته است. علم معناشناسی، شاخه‌ای از علم زبان‌شناسی است که از دیر باز علمای قدیم و جدید عرب و غیرعرب بدان پرداخته‌اند. پس معناشناسی آوایی همان دلالت برگرفته شده از طبیعت و ویژگی بعضی آواهاست. معناشناسی آوایی علاوه بر این که در رسایی و وضوح معنا تأثیر بسزایی می‌گذارد، در شناخت و فهم دقیق کلام و تأویل و تفسیر آیات نیز مؤثر است. دامنه گسترده پژوهش‌های قرآنی نتوانسته حتی قطره‌ای از این دریای رموز و اسرار صوتی و هنری و بلاغی آن را آشکار نماید. از این رو، عرصه برای اکتشاف این اسرار همواره باز است، هم چنان که خداوند متعال می‌فرماید: (قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لَّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا) (کهف: ۱۰۹).

این مقاله، به آیات وعد و وعید از منظر معناشناسی آوایی نگاهی نو دارد که زیبایی‌های معنایی و هنری و موسیقایی این آیات را آشکار می‌کند. در نتیجه، نقش مهم آوا را در اعجاز لفظی و معنوی قرآن تبیین کرده و جایگاه آن را تثبیت می‌کند. و در صدد پاسخگویی به سؤالات زیر می‌باشد:

- کارکردهای معنایی چینش حروف در آیه‌های وعد و وعید چیست؟

- نقش آواهای برخاسته از چیدمان هجایی در تجسیم تصویرسازی‌های آیه‌های وعد

و وعید چگونه است؟

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۳

بر این اساس فرضیات این تحقیق عبارت است از:

- چیدمان حروف در آیه‌های وعد و وعید دارای کارکردهای معنایی هستند و به مفهوم این آیات دلالت می‌کنند.

- آوای‌های برخاسته از چینش هجایی، تصاویر مربوط به آیات وعد و وعید را ملموس کرده و رسانایی مفهوم آن‌ها را افزون می‌کند.

کارشناسان و علمای علم زبان‌شناسی به وجود توانایی‌های آوایی الفاظ قرآنی و جایگاه آن در رسایی معنای قرآن و اعجاز لفظی و معنوی آن تصریح دارند و در کتب متعدد زبان‌شناسی و بلاغی به گوشه‌ها و نمونه‌هایی از آن اشاره و استناد کرده‌اند، در رأس طبقه آواشناسان عرب، باید از **خلیل بن احمد فراهیدی** یاد کرد که اولین فرهنگ لغت عربی با نام «العین» را با ابداع نخستین نظریه آواشناختی تدوین کرد. پس از او، **ابن جنی** در کتاب «الخصائص» به ویژگی‌های روانشناختی آواها و نوعی رابطه ذاتی صوت با معنای کلمه پرداخت. و در دوره معاصر در جهان عرب **عائشه عبدالرحمن بنت الشاطی** در کتاب دو جلدی «التفسیر الیبانی للقرآن الکریم» از اعجاز بیانی قرآن سخن می‌گوید و به اسرار بلاغی آیات قرآنی می‌پردازد و هم‌چنین **محمد حسین علی الصغیر** با کتاب «الصوت اللغوی فی القرآن» به کلیات مبحث آواشناسی پرداخته است.

از معروف‌ترین تألیفات در زمینه تصاویر ادبی قرآن کریم کتاب «سید قطب» با عنوان «التصویر الفنی فی القرآن الکریم» می‌باشد، که نویسنده به تصاویر خلق‌شده قرآن کریم می‌پردازد و ارتباط معنوی میان این تصاویر را با مفاهیم مورد نظر آیات مورد کنکاش قرار می‌دهد. هم‌چنین پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «الدلالة الصوتية في القرآن الکریم» توسط **ماجد نجاریان** در دانشگاه اصفهان نوشته شده است که نویسنده به پاره-ای از دلالت‌های صوتی آیات قرآن پرداخته است.

پژوهش حاضر آیات وعد و وعید و ارتباط آن با تقویت تصویرهای ادبی قرآن را از منظر معناشناسی آوایی به صورت مستقل مورد بررسی قرار داده است. روش نگارش این مقاله، توصیفی تحلیلی است و ابتدا دلالت‌های حروف هجایی زبان عربی مورد

۴ دلالت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم

بررسی قرار گرفته و سپس نحوه تأثیرگذاری آواها بر رسانایی مفهوم آیه‌های وعد و وعید و تصویرهای پویا و ادبی آنها مورد ارزیابی قرار گرفته است.

۱. دلالت آوایی

در این مقاله، با دو علم معناشناسی و آواشناسی رو به رو هستیم که ترکیب آنها در زبان عربی «الدلالة الصوتية» نامیده می‌شود. دلالت (semantics)، در لغت به معنی ارشاد و راهنمایی است (المعجم الوسيط: ۶۰۹) و یا آن چه که به عنوان راهنما و دلیل قرار می‌دهیم (لسان‌العرب: ۲۳۹-۲۴۳). و در اصطلاح، علمی است که بر وحدت شامل و جدایی‌ناپذیر بین دالّ و مدلول می‌پردازد (الصغیر، ۲۰۰۰: ۱۵). علمی که رابطه بین رمز و معنا، تطور و تنوع تاریخی معانی کلمات و مجاز لغوی را بررسی می‌کند (حیدر، ۱۹۹۹، ۱۴). اما آوا یا صوت در لغت به معنای زنگ و جرس است (الصحاح الجوهری، ج ۲: ۴۰). آوا تموج و دفع هوا با قدرت و سرعت است (الصغیر، ۲۰۰۰: ۱۵). و دلالت آوایی همان دلالت برگرفته شده از طبیعت و ویژگی بعضی آواهاست (حیدر، ۱۹۹۹: ۳۰).

آواها، امواج قابل حسی هستند که در فضا حرکت می‌کنند و بعد از اندکی از بین می‌روند و قسمتی از آنها بسته به شدت نوسانشان در گوش می‌مانند و دلالت‌هایی از جمله شادی، اندوه، نهی، امر و ... به همراه دارند (علی‌الصغیر، ۲۰۰۰: ۱۴) تکرار [و ترکیب] حروف، یا وسیله نشان دادن شکل وصف‌شده از طریق تقلید آوایی است، یا وسیله تقویت موسیقی و طنین الفاظ. (الطیب، ۲۰۰۰: ج ۲/۶۶۱) در تمامی زبان‌ها، این حروف هستند که واژه و به تبع آن، جمله را به وجود می‌آورند. گاه اتفاق می‌افتد که میان حرف و لفظ، یک ارتباط درونی و پنهانی ایجاد می‌گردد؛ یعنی حروف به کمک کلمه آمده و معنای آن را کامل‌تر، زیباتر و مؤثرتر می‌کنند؛ مثلاً کشش صوتی الف و پخش شدن صدا در «هاء» دلالت واژه «آه» را برای بیان حزن و اندوه و افسوس، بیشتر می‌کند.

در زبان عربی از زمان نزول قرآن، علم آواشناسی با انگیزه ادای صحیح الفاظ قرآنی با عنوان علم تجوید مورد عنایت پژوهشگران قرار گرفته است. اولین کسی که به بررسی «رابطه علم آواشناسی با بررسی‌های علم زبان‌شناسی پرداخت، خلیل بن احمد

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۵

الفراهیدی بود» (فرید عبدالله، ۲۰۰۸: ۲۶). و بعد از او افرادی چون سیوییه، ابن درید و ابن جنی، منا‌هج آوایی خود را اعلام کردند. مهم‌ترین صفات اصوات - هم چنان که زی‌باشناسان قدیم و علمای تجوید ذکر کرده‌اند- بر قوت و ضعف آواها اشاره دارد. پس جهر، شدت، صغیر، اطلاق و استعلاء، همگی از علامات قوت آواها و در مقابل همس و رخاوت و خفاء و لین از علامات ضعف در آواها به شمار می‌آیند (أبوزید، ۱۹۹۲: ۲۹۲). در زبان عربی حروف، دارای خاصیت وصفی هستند؛ یعنی وضع‌کننده برخی کلمات، مدلولشان را رعایت کرده و آن‌ها را با حواس قابل درک نموده است؛ مانند «نهیق»، «صلصلة»، «خریر» و «زمهریر»^۱. واضع کلمه «زمهریر»، از حالت لرزش، که در سرما به انسان دست می‌دهد، تقلید کرده و حروفی را به کار برده که دارای حالت ارتعاشی هستند، [یعنی زبان در حین ادای آنها می‌لرزد]. هم‌چنین کلمه‌های «خشن» و «أملس»^۲، از حروفی تشکیل یافته‌اند که به ترتیب، تداعی‌کننده خشونت و نرمی هستند. (الطیب، ۲۰۰۰: ج ۲/۴۶۷) ضرباهنگ حروف، شایع‌ترین نوع ایقاع است؛ در موقع شدت، حروف درشت پی‌درپی می‌آیند و در موقع نرمی و ملایمت، حروف و اصوات ملایم. (المازنی، ۱۹۹۰: ۶۸) در نتیجه، حروف دارای دلالت‌های صوتی هستند؛ به عنوان مثال، حرف «صاد» و «کاف» و ترکیب آن‌ها با کلماتی که در ساختار خود، صامت‌های مهموسی چون «سین»، «ح» و «ت» دارند، باعث خلق یک نوع تقابلی موسیقایی میان صدای بلند و صدای پچ‌پچ می‌شود (الورقی، ۱۹۸۴: ۱۷۵). حسن عباس، در یک تحقیق کامل و منسجم، تمامی حروف ابجدی را با نمونه‌های فراوان از کتاب «المعجم الوسیط» بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که هر کدام از حروف، دارای معانی و دلالت‌های تقریباً منحصر به فردی هستند، سپس معانی مختلف هر کدام از حروف را به تفکیک بیان نموده است؛ به عنوان مثال، او برای حرف «دال» و «قاف»، معنای کوبندگی، شدت و صلابت را برمی‌شمارد و یا دلالت حرف «ر» را تکرار

^۱. نهیق: صدای چهارپا، صلصلة: صدای زنگ، خریر: صدای آب، زمهریر: سرما

^۲. لطیف

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۶

و تحرک می‌داند، برای «ز» و «ضاد»، اضطراب و شدت را بیان می‌کند و معتقد است که این دو حرف دارای صوت خاصی همانند «سین» و «صاد» هستند و یا ویژگی حرف «لام» را در التزام و التصاق و پیوستگی می‌داند، هم‌چنین او برای حرف «میم» صفت جمع کردن، بستن، مکش، خاموشی می‌دهد؛ که این خاصیت حرف «میم» با باز و بسته شدن لب‌ها قابل تطبیق است، هم‌چنین او معتقد است که حرف «ت» دارای دلالت نرمی، ضعف و طراوت می‌باشد. (نک: عباس، ۲۰۰۳: فصل دوم) «غنیمی هلال»، منتقد معاصر عرب، نیز معتقد است که «قاف» برای شدت و جنگ، «دال» برای پیروزی و حماسه، «ب» و «ر»، برای غزل و نسیب مناسب هستند و این، یک سخن زیبایی‌شناسانه از باب تغلیب می‌باشد، نه اطلاق (غنیمی هلال، ۲۰۰۱: ۴۴۳).

در میان معاصران، حسن عباس بیش از همه به خاصیت صوتی و معنایی حروف توجه کرده است. او در بررسی‌هایی که انجام داده برای همه حروف، خصایصی را معین نموده است. این مقاله، نتیجه بررسی‌های او را به همراه پژوهش‌های علامه عبدالله العلالی و فرید عبدالله به صورت منسجم و خلاصه، جمع‌آوری کرده است:

الف- جو فیت، بروز، امتداد صوتی، بعد

ب- قطع و حفر، قوام، بیان و ظهور، علو، امتلاء، پراکندگی

ت- اضطراب، رقت و ضعف، انفجار

ث- در ابتدای کلمه فصل، تشتت، تخلیط و در انتهای آن رقت، نرمی، تعلق و

وابستگی، حرارت

ج- شدت، قوت، حرارت، متانت، بزرگی و عظمت مطلق

ح- احاطه، رقت، حرارت، حب، دوران، احساسات انسانی، صوت، زیبایی

خ- غلظت، پراکندگی و انتشار، اضطراب، امراض و عیوب اخلاقی، صوت،

تخریب، شکافتن

د- صلابت، کوبندگی، شدت

ذ- اضطراب اندک، تحرک سریع، انتشار، تفرد، خشونت، شدت، قطع

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۷

- ر- تکرار، تحرک، رخاوت، اضطراب، زیبایی، شیوع
- ز- قطع شدید، اضطراب، شدت، پراکندن، صوت
- س- صوت، امتداد، تحرک، انتشار، وسعت، لین، سلاست
- ش- انتشار، گرفتگی، اضطراب
- ص- شدت، صوت، صفا و پاکیزگی
- ض- شدت، تفخیم، غلبه‌ی شدید، صلابت، حرارت، ضخامت، امتلاء
- ط- ضخامت در اشیای گردمانند، طراوت، بوی خوش، اتساع، در هم پیچیدگی و انکسار
- ظ- احتکاک، تمکن، زیبایی، ظهور، فخامت، شدت، قساوت
- ع- عیانیت، احاطه، علو، صلابت، رقت، خلوه، صوت، احساسات انسانی
- غ- شدت، اضطراب، تخلیط، کمال، تاریکی، غیبت، وجدانیات و عواطف
- ف- حفر، فصل، توسع، تباعد
- ق- صلابت، صوت، شدت
- ک- مسافت، کثرت، تراکم، ضخامت، تشبیه، تاکید، استعلاء، احتکاک، خشونت، تجمیع
- ل- التزام، التصاق، مالکیت، نرمی، کثرت
- م- جمع کردن و بستن، گستردن و امتداد، مکش، انفتاح
- ن- صمیمیت و انسائیت، استقرار، بطن، جاری شدن، اضطراب، احاطه
- و- جمع کردن، الصاق، استمرار
- ه- شدت، اضطراب، تخریب و تلاشی، حزن، صوت، آه
- ی- نسبت، تحتانیات و انفعال (العلائی)، ۱۹۸۸: ۶۳-۶۴ / عباس، ۲۰۰۴: ۲۷ / فرید عبدالله، ۲۰۰۸: ۱۳۵).

۲. وعد و وعید در قرآن کریم

مفهوم وعد و وعید، از موضوعات اساسی و کلیدی قرآن کریم است. واژه وعد، به خیر و رحمت در قرآن کریم به معانی مختلف هم چون: دین، اسلام، بهشت، باران، پیامبری، نعمت، قرآن، روزی، نصرت، عافیت، دوستی، عیسی (ع)، محمد (ص) معنی شده

دلالات آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۸

است. در همه این معانی، لطف و محبت و رحمت حق تعالی نمایان و آشکار است. و کلمه وعید، از غضب و خشم الهی که در قرآن کریم به خداوند نسبت داده شده که گاهی همراه با لعنت و نفرین خداوند آمده است و بیشتر خشم خدا بر کسانی است که نافرمانی او را می‌کنند و از راه راست و درست دور می‌شوند. در لسان العرب آمده است:

«وَعَدٌ: وَعْدُ الْأَمْرِ وَبِهِ عِدَّةٌ وَوَعْدٌ وَوَعْدٌ وَوَعْدَةٌ وَوَعْدَةٌ وَوَعْدَةٌ، از مصادری است که بر وزن و معنی اسم مفعولش است؛ مانند «محلوف» و «مرجوع» و «مکذوب»؛ ابن جنی می‌گوید: از مصادری است که به صورت جمع می‌آید مانند: «مَوَاعِيدُ عُرُقُوبٍ». جمع وعد: وُعُودٌ؛ الأزهری می‌گوید: الوعد والعدة مصدر و اسم هستند، اما جمع العدة عِدَاتٌ می‌باشد و الوَعْدُ جمع بسته نمی‌شود. و الجوهری الوَعْدُ را مصدر حقیقی می‌داند. قتادة می‌گوید «الْيَوْمِ الْمَوْعُودِ» در سخن باری تعالی به معنی «روز قیامت» است. و «وَالْوَعِيدِ وَالتَّوَعُّدِ» معنی تهدید کردن است. الجوهری می‌گوید: الوَعْدُ هم در خیر و هم در شر استعمال می‌شود، و ابن سیده می‌گوید: در خیر «الوعد و العدة» و در شر «الإيعاد والوَعِيدِ» استفاده می‌شود (لسان العرب: ۱۰۱-۹۷). و در اصطلاح، وعد عبارت است از تعهد کردن به انجام امری، خواه آن امر خیر باشد یا شر، و اختصاص پیدا کردن به یکی از آنها به واسطه قرینه، معین می‌شود و وعید تعهد کردن به انجام امری شر است (مصطفوی، ۱۳۸۰: ج ۳/۲۱۹). تفاوتی که بین وعد و وعید وجود دارد این است که خُلْفُ وعد، قبیح است و صدور آن از خداوند محال است، ولی خُلْفُ وعید، نه تنها قبیح نیست بلکه حُسن هم دارد چون این کار اظهار کرم است (طیب، ۱۳۷۸: ۲۹۹).

کلمه «الوعد: وعد» ۴۳ بار در قرآن تکرار شده است که بعد از ۱۸ بار آن واژه «حق» آمده است و این اشاره صریحی است به این که وعده‌های خداوند حق و دارای اهمیت والایی هستند مانند این آیه که می‌فرماید: (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا) (النساء: ۱۲۲). و کلمه «الوعید: وعید» ۹ بار در قرآن آمده است. مانند این آیه که می‌فرماید: (وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا).

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۹

(طه: ۱۱۳) از این ۹ آیه شریفه، ۴ آیه در سوره مبارکه «ق» آمده است که می‌فرماید:
(وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ) (ق: ۲۰).

چنان که ملاحظه می‌شود بر پایه آنکه رحمت خداوند بر غضب او پیشی دارد که: «سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي» (فروزانفر، ۱۳۸۷: ۲۶) دایره و مجال معانی رحمت خداوندی فراخ‌تر و گشاده‌تر از غضب اوست. از کلماتی که تقریباً مترادف با وعد و وعید به کار برده شده رحمت و غضب و لطف و قهر و رضا و سخط است که آدمی می‌باید با هر دو خرسند و راضی باشد. چنان که مولانا فرموده است:

عاشقم بر قهر و بر لطفش به جد وین عجب من عاشق این هر دو ضد
(مولوی: د: ۳: ۳۲۸)

سبک و سیاق نوشتاری آیات وعد و وعید با همدیگر متفاوت است؛ چرا که برای تأثیر نهادن در نفس و ذهن مخاطب، واژه‌ها، حرکات، هجاها و به طور کلی موسیقی آیات با یکدیگر تفاوت می‌کند. اگر بگوییم که این کتاب اساساً برای وعد و وعید نازل شده است سخنی به گزاف نگفته‌ایم. به دلیل این گستردگی، استقصای همه این آیات در قالب این مقاله نمی‌گنجد، لذا می‌خواهیم نمونه‌هایی از اسالیب متعدد وعد و وعید را در قرآن استخراج و به طور مستقل از حیث معناشناسی آوایی بررسی کرده و زیبایی‌های معنایی و موسیقایی آن را آشکار نماییم.

۳. جایگاه آواها در تصویرپردازی‌های آیات وعد و وعید

هم چنان که اشاره شد در قرآن کریم آیه‌هایی که در مورد وعد و وعید نازل گردیده است، در سرتاسر این کتاب آسمانی به چشم می‌خورد. در آیات وعید، خداوند متعال، از وقایع هولناک، اضطراب‌ها، سختی‌ها، شدت و هیجانات روز قیامت و عذاب جهنم هشدار داده است و کافران و نافرمانان را از سیطره عذاب در آخرت می‌ترساند. آن چه در این آیات مشهود است، موسیقی و آوای برخاسته از چینش حروف می‌باشد که در این آیات شنیده می‌شود و این امر چنان بارز است که حتی «در روح و ضمیر افرادی

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۰

که به خدا ایمان و اعتقاد ندارند نیز مؤثر می‌افتد و قلب چنین افرادی موقع شنیدن آیات الهی نرم می‌گردد و مضطرب می‌شود» (عبد التواب، ۱۹۹۵: ۷۵) و این امر به اعجاز سبک نوشتاری و تصویرسازی قرآن برمی‌گردد که الفاظ و عبارات دارای بار معنایی و موسیقایی هستند. هم چنان که در آیه ۳۸ سوره مبارکه توبه می‌بینیم که می‌فرماید:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ أَنْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَتَأْتَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرْضَيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ) (التوبة: ۳۸).

ترجمه: (ای کسانی که ایمان آوردید شما را چه شده است که چون به شما امر شود که برای جهاد در راه خدا بی‌درنگ خارج شوید به خاک زمین دل بسته‌اید آیا راضی به زندگانی دنیا عوض (حیات ابدی) آخرت شدید متاع دنیا در پیش عالم آخرت اندک و ناچیز است).

گاهی یک لفظ به تنهایی به خاطر تناسب موسیقایی چنان تناسب و هماهنگی‌ای در معنا ادا می‌کند که آوای حاصل از این موسیقی قبل از هر چیز بر معنا دلالت می‌کند. در این آیه، سرزنشی است برای مومنانی که در راه خدا جهاد نمی‌کنند و خداوند کلمه «اتأقتم» را که به کندی و عدم حرکت آنها اشاره می‌کند و از شدت اهمال و بی‌توجهی آنها پرده برمی‌دارد، برگزیده است. این کلمه با مخارج حروف خود سنگینی خاصی را به زبان متکلم وارد می‌کند به طوری که خیال چنان تصور می‌کند که این جسم خود را به سنگینی زده است پس این کلمه دست کم یک نوای مخصوصی از سنگینی‌هاست که اگر به جای آن از واژه «تأقتم» استفاده می‌شد اثر لطیف آن ضایع می‌گردید (قطب، ۱۳۵۹: ۱۳۳). چرا که حرف «ث» در بین همزه مکسور و الف ممدود واقع شده و مشدد بودن آن عاملی برای تلفظ سنگین قسمت نخست کلمه گردیده است. قسمت دوم کلمه نیز به دلیل وجود حرف قاف و لام که ختم به ضمیر مخاطب شده‌اند نقطه ثقل کلمه را خلق نموده‌اند. این چنین آوای برخاسته از حروف به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان پویایی تصاویر ادبی محسوب می‌شوند. موسیقی حاصل از چینش حروف و هجاها به کلام گوینده یا نویسنده، بُعد و جهت داده و سبب دلالت معنوی، ماندگاری، زیبایی و تأثیر فراوان کلام بر مخاطب می‌گردد.

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۱

(قَالُوا تَاللّٰهِ تَفْتًا تَذَكَّرُ يُوْسُفَ حَتّٰى تَكُوْنَ حَرَضًا اَوْ تَكُوْنَ مِنَ الْهَالِكِيْنَ) (يوسف: ۸۵).

ترجمه: پسران او گفتند: به خدا سوگند که پیوسته یوسف را یاد می‌کنی تا بیمار شوی یا هلاک گردی.

این آیه شریفه از ضعف و بیماری که حضرت یعقوب (ع) در فراق فرزندش دچار شده بود، سخن می‌گوید. مطابق دیدگاه علمای زبان‌شناسی و آواشناسی حرف «تاء» دارای صفت رقت و نرمی و ضعف است که در این مقام بر بیماری و ضعف یعقوب (ع) در تکلم دلال‌ت می‌کند. تکرار حرف «تاء» و به کارگیری حرف قسم «ت» به جای «و یا ب» و هم‌آوا کردنش با واژه‌های آیه مصداق این مدعاست.

۳-۱. آیات وعد

خداوند با توجه به صفات رحمانیت و رحیمیت خود و هم چنین نیازهای بشر و با در نظر گرفتن شرایط زمان و مکان بندگان، به آنها وعده‌هایی داده است که از مهمترین آنها بهشت و نعمت‌های آن است. هم چنان که در آیات زیر می‌فرماید:

– الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ... (فاتحه: ۱-۲)

ترجمه: ستایش خدایی را که پروردگار جهانیان است. رحمتگر مهربان...

از آنجا که در اتصاف خداوند متعال به «رب‌العالمین» معنای تخویف و هیبت وجود دارد، پروردگار مهربان، آن آیه را به «الرحمن الرحیم» که متضمن ترغیب و تشویق است، متصل ساخت تا به این ترتیب، در بیان صفات خویش، معنای بیم و هراس را با رغبت و امید همراه و یک‌جا گرداند زیرا این دو معنی در کنار یکدیگر، انگیزه بهتری برای بندگان در اطاعت و فرمانبرداری از او پدید می‌آورند. آیات سوره فاتحه از رحمت بی‌کران و صفات رحمانیت و رحیمیت خدا سخن می‌گوید. با دقت در فواصل آیات این سوره مشخص می‌شود که همه آیات به «ین» که دارای کشش صوتی است ختم شده است و این چینش هجایی، متناسب با فضای معنایی سوره بوده و موسیقی نرم و روانی ایجاد کرده است.

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۲

– وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ فِيهَا فَاكِهِةٌ وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ
(الرحمن: ۱۰-۱۲).

ترجمه: و زمین را برای مردم نهاد در آن میوه [ها] و نخل‌ها با خوشه‌های غلاف‌دار و دانه‌های پوست‌دار و گیاهان خوشبوست.

از نمونه‌های بارز آیات وعد در قرآن اشاره به نعمت‌ها و میوه‌هاست. این آیه انواع نعمت‌هایی که خدا آفریده را بیان می‌کند و از انسان‌ها می‌خواهد تا منصفانه و دادگرانه توزین کرده، از کم‌فروشی و خیانت به حقوق مردم اجتناب کنند. و برای تأثیرگذاری بیشتر و رعایت موسیقی فواصل آیات، اشکال و صفات آن میوه‌ها نیز وصف شده است «ذات‌الاکمام». آنچه در این آیات به چشم می‌خورد تکرار حرف «نون» است. مهمترین صفت حرف نون آنفی بودن و خیشومی بودن آن است که از بینی ادا می‌شود. و مطابق نظر «ابراهیم انیس» «مجاورت این حرف با هر حرف از حروف هجا باعث نرمی و سهولت تلفظ آن می‌شود» (انیس، ۱۹۷۲: ۲۸). و همچنان که گفته شده است آوای این حرف که در سراسر قرآن تکرار شده است و نسبت به حروف دیگر از بیشترین بسامد در کلام الهی و فواصل قرآنی برخوردار است که این عالی‌ترین دلیلی است که بر تسکین‌بخشی و آرامش حاکم بر معانی قرآن دلالت می‌کند (فضیلت، ۱۳۸۸: ۷۸) چرا که **أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ** (الرعد: ۲۸). هم چنان که در آیه شریفه زیر می‌بینیم خداوند متعال در توصیف بهشتیان و نعمت‌های بهشتی، آوای برخاسته از حرف «ن» را با معنای آیه به زیبایی همراه ساخته است.

– مُتَّكِنِينَ عَلَى فُرُشٍ بَطَّائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ (الرحمن: ۵۴).

از زیبایی‌های تصویرگری در قرآن تقابل و رویارویی آیه‌های وعد و وعید و توالی آنها است. به طوری که سیمایان نمایان نعیم بهشتی و عذاب دوزخی را به طور متوالی جمع می‌کند. به طوری که بعد آیات **كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا...** در وسط این هول و هراس که با موسیقی محکم و منظم عذاب جهنم را تصویر می‌کند خطاب به مؤمنان گفته می‌شود:

دلالت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۳

یا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي (فجر: ۲۷-۳۰).

ترجمه: ای نفس با اطمینان و با وقار و با شخصیت. به سوی پروردگارت رجوع کن در حالی که هم تو از او راضی هستی و هم او از تو خوشنود. و سرانجام بر زمره بندگان من داخل شو. و به بهشت برینم درآی.

و به همین ترتیب در کمال عطوفت و نرمش با این کلمه خطاب می‌کند و در کمال روحانیت و تکریم و تعظیم ادامه می‌دهد (یا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ) و در وسط این دلهره و هراس ندایش می‌دهد (ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي). نغمه‌ها و موسیقایی که در اطراف این نمایشگاه نواخته می‌گردد موسیقی اطمینان و آرامش است (قطب، ۱۳۵۹: ۱۴۳) که در قالب الفاظ نرم و هجاهای بلند و آرام که دارای کشش صوتی هستند نمود پیدا می‌کند. و چینش هجایی و ترکیب آواها معنای مقصود هر دو تصویر را روشن‌تر بیان می‌کند. با دقت در موسیقی هر دو کلام و مقایسه آنها، مهمترین ویژگی اسلوبی قرآن که آواها تابع معانی و متناسب با اغراض آیات هستند و با توجه به حال و مقام تنوع پیدا می‌کنند، به وضوح دریافت می‌گردد. (قطب، التصوير الفنی: - بی تا، ۸۸)

رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ... رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَقَّفْنَا مَعَ الْأَبْرَارِ رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ (آل عمران: ۱۹۱-۱۹۴)

ترجمه: پروردگارا این‌ها را بیهوده نیافریده‌ای منزهی تو پس ما را از عذاب آتش دوزخ در امان بدار. پروردگارا ما شنیدیم که دعوتگری به ایمان فرا می‌خواند که به پروردگار خود ایمان آورید پس ایمان آوردیم پروردگارا گناهان ما را ببامرز و بدی‌های ما را بزدای و ما را در زمره نیکان بمیران. پروردگارا و آنچه را که به وسیله فرستادگانت

دلالته آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۴

به ما وعد داده‌ای به ما عطا کن و ما را روز رستاخیز رسوا مگردان زیرا تو وعده‌ات را خلاف نمی‌کنی.

ملایمت این سخن واضح و مبرهن است. چرا که حروفی مانند «نون» و «الف» که دارای آوایی نرم و کشش صوتی هستند به وفور در آن تکرار شده است و حرکت «فتحه» که در بیشتر مقاطع آن به صورت پی‌درپی آمده است، تأثیر فراوانی در نرمی و روانی آن گذاشته است. این آیه که مقام قرب، مناجات، رضایت و محبت جوشان خداوندی برای پیامبر در زمان معراج اوست به همین خاطر در آن از حروف و اصوات ملایم استفاده شده است.

– وَ إِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ (النساء: ۷۲)

ترجمه: و حقیقتاً در بین شما کسی هست که خود را به تنبلی می‌زند.

می‌بینیم که در نوای موسیقایی این تعبیر از اول تا آخر سیمای خود را به تنبلی زدن ترسیم می‌گردد که این احساس در واژه (لَيُبَطِّئَنَّ) آشکارتر است به طوری که نزدیک است زبان در ادای آن از تکلم باز ماند (سیدقطب، ۱۴۲۷: ۴۶).

نظم قرآنی نظم‌ی است که دارای لطف و رونق خاصی است و زیبایی تناسب آوایی و ایقایی در آن به وضوح مشاهده می‌شود. موسیقی این نظم در همه عناصر آن یعنی آواها، فواصل، مقاطع، حرکات و سکانات ظاهر می‌شود. پس یکی از زیبایی‌های موسیقایی در قرآن به تناسب در ترتیب فواصل و مقاطع قرآنی است.

– فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ (الرحمن: ۶۶).

ترجمه: در آن دو باغ دو چشمه همواره جوشان است.

به کارگیری واژه «نضَّاخَتَانِ» در این آیه، برای به تصویر کشیدن فوران آب و کثرت آن است. آن چه جالب توجه است اینکه کلمه «النَّضْح» در عربی دلالته بر فوران کم و آب کم می‌کند و کلمه «النَّضْح» بر فوران زیاد و آب زیاد دلالته دارد. از آنجا که صوت حاصل از حرف «خاء» قوی‌تر و پرحجم‌تر از آوای حرف «حاء» است پس گزینش

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعده و وعید قرآن کریم ۱۵

واژه‌ها در قرآن کریم اتفاقی نبوده و نقش آواهای ناشی از حروف هجا در رسیدن به معنای آیات امری انکارناپذیر است.

با توجه به مثال‌های بالا، می‌توان نتیجه گرفت که آیات وعده که به مومنان بشارت می‌دهند یا خبر از بهشت برین دارند و یا از رحمت و عفو خدا سخن می‌گویند؛ اغلب از حروف و حرکات و هجاهای متعادل، ملایم و بلندی تشکیل یافته‌اند و فواصل آنها به هجاهای بلند که دارای کشش صوتی و موسیقی آرام است، ختم می‌شود.

۲-۳. آیات وعید

بخشی از آیات وعید در مورد عظمت روز قیامت و صحنه‌های هولناک آن است که این آیات دارای دلال‌ت‌های آوایی بوده و متناسب با این صحنه‌ها با موسیقی و طنین هجایی هم‌راه است، تا علاوه بر زیبایی و رونق ادبی، به حرکت، جنبش و پویایی تصاویر آیات بیفزاید و آن‌ها را تا حدود زیادی قابل درک و مؤثر نماید.

– الْحَاقَّةُ / مَا الْحَاقَّةُ / وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ / كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَعَادٌ بِالْقَارِعَةِ (الحاقه: ۱-۴)

ترجمه: آن اتفاق / آن اتفاق چیست؟ / چه دانی که آن اتفاق چیست / قوم عاد و ثمود آن قیامت موعود را تکذیب کردند.

واژه «حاقه» که نام بلند این سوره است، یکی از نام‌های قیامت می‌باشد. این نام به طور قاطع و کوبنده و تردیدناپذیر اعلام می‌دارد که رستاخیز حق است و فرارسیدنی؛ و روشنگری می‌کند که زندگی و آفرینش بدون معاد و جهان پس از مرگ پوچ و بیهوده است. این چند آیه خبر از حادثه‌ای مهم و سخت دارند. علاوه بر چنین هجایی عبارات این آیات، که عمده‌ی هجاها بلند هستند، تکرار حرف «قاف» مشدد و نیز حرف کوبشی «دال»، شدت و عظمت این روز بزرگ را محسوس و قابل درک نموده‌اند.

– یَوْمَ يُدْعَوْنَ إِلَى نَارِ جَهَنَّمَ دَعْوًا (الطور: ۱۳)

ترجمه: روزی که به سوی آتش جهنم به سختی کشیده می‌شوند.

حرف «عین» که دارای صفت جهر بوده و از حروف حلقی به شمار می‌رود و از نظر زبان‌شناسی دارای خاصیت اصطکاکی و تماس شدید در حین تلفظ می‌باشد،

دلالته آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۶

(نجاریان، ۱۳۸۵: ۳۱۰) دلالت صوتی خود را در کلمه «الدع» به خوبی نشان می‌دهد و به صدای کشیده شدن جهنمی‌ها به سوی آتش جهنم اشاره‌ای مستقیم دارد.

– الْقَارِعَةُ / مَا الْقَارِعَةُ / وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ (القارعة: ۱-۳)

ترجمه: کوبنده / کوبنده چیست؟ / و تو چه دانی که کوبنده چیست؟

قارعه یکی از نام‌های روز قیامت است و به این لحاظ این نام را به سوره داده‌اند، زیرا همانند دو سوره (الحاقه و الغاشیه) جهت ایجاد هول و هراس در دل مخاطبان سوره، با آن شروع شده و هم چنین به خاطر این که با هول و هراسی که ایجاد می‌کند دل‌ها را می‌کوبد و آنها را به لرزه در می‌آورد. آن چه از معنای آیات شریفه برمی‌آید این است که قیامت، واقعه‌ای سهمگین و شگفت و دارای عظمتی فراتر از حد تصور و بیان است. سوره قارعه سرشار از ترساندن و هول و هراس افکندن در دل‌ها است. در سه آیه نخست این سوره، خداوند متعال از واقعه‌ای عظیم خبر می‌دهد که در آن اتفاقی مهیب و کوبنده و عظیم در حال افتادن است که در دلالت و وضوح معنایی آیه‌ها، دو حرف حلقی «قاف» و «عین» تأثیر فراوانی داشته و کوبندگی «قارعه» عینیت می‌یابد.

– وَيَوْمَ يَعِضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا (فرقان: ۲۷).

ترجمه: و روزی است که ستمکار دست‌های خود را می‌گزد و می‌گوید: ای کاش با پیامبر راهی برمی‌گرفتم.

آن چه در این آیه مشهود است، کاربرد واژه «یدی» به صورت مثنی است. و کافر جز یک دستش را نمی‌گزد و استعمال شکل مثنی به خاطر تشدید ناراحتی و افسوس فرد ستمکار و تجسیم حالت سخت روانی او است.

از دلالت‌های آوایی حرف «طاء» غلظت و شدت است. نسبت تکرار این حرف در آیات قرآن نسبت به حروف دیگر کمترین است و این به خاطر سنگینی و ثقل این حرف بر زبان است و اغلب کلماتی که در قرآن دارای این حرف است بر معانی شدت و قساوت دلالت می‌کنند (عباس، ۱۹۹۸: ۱۲۳-۱۲۴). هم چنین حرف «ضاد» از حرف‌هایی است که بسامد پایین‌تری دارد و نسبت تکرار آن در هر ۱۰۰۰ حرف از حروف قرآن ۶

دلالت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۷

بار است (أنیس، ۱۹۷۲: ۳۶). و همراهی حرف ضاد با حرف ظاء معنی شدت و غلظت را متصور می‌شود.

- فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ (فصلت، ۱۳).

ترجمه: اگر کافران از خدا اعراض کردند به آنها بگو من شما را از صاعقه‌ای مانند صاعقه هلاک عاد و ثمود ترسانیدم.

در این آیه لفظ صاعقه دوبار متوالی آمده است. ترکیب چهار حرف آغازین این کلمه صوت شدید موجود در آذرخش طبیعی را مجسم می‌کند و از آنجایی که دو بار متوالی در یک آیه کوتاه تکرار شده است به خوبی امتداد یا تکرار آذرخش را یکی پس از دیگری به تصویر می‌کشد.

و یا آنجا که از صدای شیپور قیامت سخن می‌گوید:

- وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ (یس: ۵۱)

ترجمه: و در صور دمیده خواهد شد پس به ناگاه از گورهای خود شتابان به سوی پروردگارشان می‌آیند.

- وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ

(الزمر: ۶۸)

ترجمه: و در صور دمیده شود پس هر کس در آسمان‌ها و هر که در زمین است بی‌هوش می‌افتد مگر کسی که خدا بخواهد سپس بار دیگر در آن دمیده شود و ناگهان آنان به پا ایستاده می‌نگرند.

- وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ (ق: ۲۰)

ترجمه: در صور دمیده شود، این است روز تهدید.

- فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ (حاقة: ۱۳)

ترجمه: پس آن گاه که در صور یک بار دمیده شود.

کلمه «صور»، در قرآن کریم یازده بار در سوره‌های أنعام، کهف، طه، مؤمنون، نمل،

یس، زمر، ق، حاقة، و نبأ تکرار شده است و در همه موارد با یکی از دو فعل «نُفِخَ» و

دلالت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۸

«يُنْفَخُ» همراه می‌باشد. آهنگ حروف این لفظ با فعل «نفخ» و نیز با الفاظ مجاورشان هم چون «إذا»، «ذلک»، «صعق» و ...، همگی صدای شیپور را تداعی می‌نمایند و نکته مهم‌تر این است که در همه موارد، فعل «نفخ» به صورت مجهول به کار رفته و به این ترتیب، ضمه فاء الفعل باعث شدت یافتن و بلند شدن آوای این عبارات گردیده است.

– فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ (المدثر: ۸)

ترجمه: و زمانی که در شیپور دمیده شود.

در آیه ۸ سوره مدثر نیز خداوند عظیم از دمیده شدن در شیپور قیامت سخن می‌گوید، اما در این آیه به جای کلمه «صور» از «ناقور» و به جای فعل «نفخ» از «نقر» استفاده کرده است و این نشان می‌دهد که آیه مذکور می‌خواهد به کوبندگی و تندی صدای شیپور اشاره نماید نه شدت و بلندی و گوش خراشی آن. در این آیه، نیز فعل جمله به صورت مجهول به کار رفته تا ضمه حرف نخست فعل، صوت قوی‌تری را ادا نماید.

– فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاحَّةُ (عبس: ۳۳)

ترجمه: پس چون فریاد گوش خراش دررسد.

کلمه «الصاخة» در این آیه به دلیل داشتن «صاد» مشدد منتهی به «الف» و «حاء» مشدد، بلندی و عظمت خروش و هیاهوی قیامت را به گوش مخاطب می‌رساند. این لفظ در هنگام تلاوت صحیح، چنان شدید است که گویی هوا را به شدت می‌شکافد و درون گوش وارد می‌گردد و صدای بلند و مهیبش گوش‌ها را می‌خراشد. و این همان نقش آوا در رسانایی معنا و ملموس کردن آن است.

– كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِ / وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحُطَمَةُ / نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ (الهمزة: ۴-۵)

ترجمه: چنین نیست، بل که محققاً به آتش دوزخ سوزان درافتد / و تو چه دانی که آتش سوزان جهنم چیست؟ / آتش افروخته خدا است.

سوره‌ی هُمَزَه، در مورد کسانی نازل شده است که مال و ثروت جمع می‌کنند و در راه خدا انفاق نمی‌کنند. خداوند این افراد را به آتش سوزنده‌ای به نام «حطمة» هشدار

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۱۹

می‌دهد. در این لفظ، قرآنی نیز حرف «ح» و «ة وقف شده» طنین و هرهر آتش قیامت را به گوش شنوندگان می‌رسانند. البته نباید از دلالت کلمه «لَيُنْبَذَنَّ» در آیه ۴ غفلت ورزید چرا که این کلمه مؤکد با چیدمان حروف و چینش هجایی خود در کنار حرف ردع «کَلَّا»، صوت حاصل از سقوط را به درون آتش جهنم می‌رساند.

– فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ / وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَهٗ / نَارٌ حَامِيَةٌ (الفارعة: ۹-۱۱)

ترجمه: جای گاهش در قعر «هاویه»، جهنم، است / و چگونه سختی «هاویه» را تصور توانی کرد / «هاویه» همان آتش سخت سوزنده است.

در این آیات، تعدد دو حرف «ح» و «ه» و تبدیل شدن حرف «ة» به «ه» در حالت وقف، اشاره‌ای مستقیم به طنین و هرهر آتش قیامت دارد.

خداوند متعال در تصویر زلزله مهیب روز قیامت و ترس انداختن در جان کافران و

بدکاران می‌فرماید:

– إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا / وَأُخْرِجَتِ الْأَرْضُ سُتْقَالَهَا (الزلزلة: ۱-۲)

ترجمه: هنگامی که زمین به سخت‌ترین زلزله خود به لرزه درآید / و بارهای سنگین

اسرار درون خویش همه را از دل خاک بیرون افکند.

در آیه نخست این سوره، حروف «ز»، «ذال» و «ضاد» و در آیه دوم، حروف «خ»، «ضاد»، «ث» و «قاف» در خدمت دلالت صوتی نواهای تکان‌ها و لرزش‌های روز قیامت هستند، البته الفاظ رباعی «زلزله» و «زلزال» با چینش هجایی مناسب و نیز جمع مکسر «أثقال» با سنگینی خود در هنگام تلفظ، این دلالت آوایی را تقویت نموده است.

– وَحُمِلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً / فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ / وَانْشَقَّتِ السَّمَاءُ

فهي يومئذٍ واهية (الحاقة: ۱۴-۱۶)

ترجمه: و زمین و کوه‌ها را بگیرند و یک مرتبه همه را خرد و متلاشی سازند / پس آن

روز، واقعه وقوع یابد / و آسمان از هم بشکافد و در آن روز است که آن از هم گسسته باشد.

در آیه ۱۴ سوره حاقه، خداوند متعال به کوبیده شدن و تکه‌تکه گردیدن زمین و

کوه‌ها اشاره کرده و با تکرار «دال» و «کاف» مشدد در دو کلمه «دُكَّتَا» و «دَكَّة»، صدای

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعده و وعید قرآن کریم ۲۰

کوبیده شدن کوه‌ها را می‌رساند، با این‌که فعل «دق» نیز مترادف با «دک» می‌باشد، اما خداوند بلندمرتبه از فعل «دک» استفاده کرده است، چرا که صوت کوبیدن در حرف «کاف» همه‌گیرتر بوده و شمولیت زیادی را می‌رساند. علی‌رغم این‌که عالمان لغت بین این دو کلمه، فرقی قایل نشده‌اند اما مفسران، این دو را از هم جدا کرده و می‌گویند: «الدَّكُّ أبلغ من الدَّقِّ» (الزمخشری، الکشاف: ۶۰۱) و سبب این بلاغت، توازن و تناسبی است که با سیاق آیه دارد چرا که «الدَّقُّ» بر اختلاط اجزاء دلال‌ت دارد اما «الدَّكُّ» به تفرق بین اجزاء اشاره می‌کند (الدرویش، ۱۴۲۲: ج ۴۸/۸). در دو آیه بعدی نیز، حروف «قاف» و «شین» به ترتیب در خدمت تداعی کردن طنین وقوع حوادث مهیب و شکافتن و شقه‌شقه شدن آسمان‌ها می‌باشند.

– كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا (الفجر: ۲۱)

ترجمه: چنین نیست روزی که از زلزله پی‌درپی این زمین به کلی خرد و متلاشی شود. این آیه مبارک نیز دلال‌تی شبیه به دلال‌ت آیه ۱۴ سوره حاقه دارد؛ اما حرف «کاف» که در این آیه کوتاه، هفت بار تکرار گشته، میزان کوبش و حرکت زلزله قیامت را ملموس‌تر و محسوس‌تر نموده است و بدون شک دلیل تکرار مفعول مطلق تأکیدی در این آیه، دلال‌ت صوتی بیش‌تر، محکم‌تر و عینی‌تر آیه می‌باشد و از آن‌جایی که (دَكًّا دَكًّا) به معنی (دکاً بعد دک) یا (تحریکاً بعد تحریک) است (الطبری، ۱۴۰۵: ۱۸۵) با معنای آیه مناسبت دارد.

– كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ الرَّاقِيَّ / وَوَيْلَ مَنْ رَاقٍ / وَظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ / وَالتَّنَفُّتِ السَّاقِ بِالسَّاقِ / إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ (القيامة: ۲۶-۳۰)

ترجمه: چنین نیست که انسان می‌پندارد او ایمان نمی‌آورد تا موقعی که جان به گلوگاهش برسد / و گفته شود آیا کسی هست که این بیمار را از مرگ نجات دهد / و جدایی از دنیا یقین یابد / و ساق پاها از سختی جان دادن به هم بپیچد / آری در آن روز مسیر همه به سوی دادگاه پروردگارت خواهد بود.

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۲۱

چیدمان حروف کلمات سه آیه اول و به‌خصوص ترکیب هجایی دو حرف «ر» و «قاف» صدای خرخر گلوی فردی را می‌رساند که در حال خفگی یا جان‌کندن است و در کنار هم قرار گرفتن سه لفظ «التفت»، «الساق» و «بالساق» در آیه ۲۹ صدای به هم خوردن ساق پاهای فرد در حال مرگ را با خود دارد و در نهایت فواصل موجود در این پنج آیه که به حرف «قاف» ختم می‌شوند، نوای حرکت‌های طبیعی و ناخودآگاه فرد در حال مرگ را تکمیل می‌نماید.

از بررسی آیات وعید می‌فهمیم که خداوند در توصیف صحنه‌های مهیب عذاب روز جزا، از موسیقی محکم و با صلابت و ضرب‌آهنگی کوتاه، استفاده می‌کند و تکرار و ترکیب حروفی مانند «قاف، کاف، صاد و ...» شدت این حوادث را، به خوبی برای شنونده مجسم می‌کند.

نتیجه

از بررسی نمونه‌هایی از آیات وعد و وعید چنین بر می‌آید که:

- حروف هجایی زبان عربی دارای دلال‌ت آوایی - معنایی هستند و نیز انتخاب الفاظ و عبارات مناسب از سوی خداوند رحمان، به تصاویر آیات وعد و وعید، پویایی بخشیده است تا جایی که آواها عاملی مهم در تأثیرگذاری و رسانایی مفهوم آیات هستند و این امر یکی از اعجازهای بلاغی این کتاب آسمانی به شمار می‌رود.

- خداوند متعال در آیات وعید و توصیف صحنه‌های هولناک عذاب و روز قیامت، از عنصر موسیقی پرفخامت و ضرب‌آهنگی کوتاه و محکم، استفاده کرده و آن‌ها را تا حد زیادی محسوس می‌نماید که این امر در آیات وعد نرم و لطیف و دارای کشش صوتی می‌باشد.

- تعبیر قرآنی از حیث لفظ و معنا بی‌نظیرند و آواها در آن تابع معانی و متناسب با اغراض آیات هستند؛ یعنی خطاب قرآنی در مقام انذار و وعید و وصف غضب الهی بر مجرمان تشدید می‌گردد و در مقام وعد و ترغیب و گفتگو با انبیاء الهی و مخلصان به او، نرم و لطیف است.

دلال‌ت آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۲۲

- آیات وعد که به مومنان بشارت می‌دهند یا خبر از بهشت برین دارند و یا از رحمت و عفو خدا سخن می‌گویند؛ اغلب از حروف و حرکات و هجاهای متعادل، ملایم و بلندی تشکیل یافته‌اند و فواصل آن‌ها به هجاهای بلند که دارای کشش صوتی و موسیقی آرام است، ختم می‌شود.

- اما آیاتی که از روز جزا خبر می‌دهد یا از خشم و غضب خدا بر مشرکان سخن می‌گوید از حروفی تشکیل یافته‌اند که شدت و کوبندگی آنها به وضوح احساس می‌گردد. در رأس این حروف کوبنده و محکم، «کاف» و «قاف»، قرار دارند. به عنوان مثال، وقتی خدای بلندمرتبه از زلزله‌ها و تکان‌های شدید زمین، کوه‌ها در قیامت سخن می‌گوید از «ق، ک، ص، خ، ز، غ»، بهره‌ی بیش‌تری می‌گیرد تا صدای انفجارها و ترک- خوردگی‌ها را برساند و یا هنگامی که از صدای شیپور قیامت و از زندانیان روز جزا سخن به میان می‌آید، حروفی چون «سین»، «صاد»، کاربرد فراوان‌تری می‌یابند تا به خاطر صفیری بودن صوتشان، صدای شیپور و غل و زنجیر را به تصویر کشد.

کتابنامه

- ❖ القرآن الکریم
- ❖ أبو زید، أحمد، (۱۹۹۲ م)، التناسب الیسانی فی القرآن، رباط، الدار البیضاء.
- ❖ أحمد نائل، محمد (د.ت)، اتجاهات وآراء فی النقد الحدیث، القاهرة، الرسالة.
- ❖ أنیس، ابراهیم، (۱۹۷۲ م)، موسیقی الشعر، مكتبة الأنجلو المصرية، القاهرة.
- ❖ علی الصغیر، محمدحسین، (۲۰۰۰ م)، الصوت اللغوی فی القرآن، بیروت، دارالمؤرخ العربی.
- ❖ الدرویش، محی الدین، (۱۴۲۲ ق)، إعراب القرآن الکریم و بیانه، دمشق، دار ابن، ط ۸.
- ❖ الزمخشری، محمود بن عمر، (د.ت)، الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، قم، نشر البلاغة، ط ۱.
- ❖ الطبری، محمد بن جریر بن یزید، (۱۴۰۵ ق)، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت، دار الفکر.

دلالات آوایی در آیه‌های وعد و وعید قرآن کریم ۲۳

- ❖ طیب، سید عبدالحسین، (۱۳۷۸ش)، أطيّب البيان في تفسير القرآن، تهران، انتشارات اسلام، چاپ دوم.
- ❖ الطيب، عبدالله، (۲۰۰۰م)، المرشد إلى فهم أشعار العرب وصناعتها، المجلد ۲، بيروت، دارالفكر.
- ❖ عباس، حسن، (۲۰۰۳م)، خصائص الحروف العربية و معانيها، دمشق، اتحاد الكتاب العرب.
- ❖ عبدالتواب، صلاح الدين، (۱۹۹۵ق)، الصورة الأدبية في القرآن الكريم، القاهرة، لونجمان، ط ۱.
- ❖ العلايلي، عبدالله، (۱۹۸۸م)، تهذيب المقدمة اللغوية، بيروت، دار السؤال.
- ❖ غنيمي هلال، محمد، (د.ت)، دراسات ونماذج في مذاهب الشعر ونقده، القاهرة، نهضة مصر.
- ❖ فروزانفر، بديع الزمان، (۱۳۸۷ش)، احاديث و قصص مثنوی، تهران، امير كبير.
- ❖ فريد عبدالله، محمد، (۲۰۰۸م)، الصوت اللغوي و الدلالة في القرآن الكريم، بيروت، دار ومكتبة الهلال، ط ۱.
- ❖ فضيلت، يوسف، (۱۳۸۸ش)، پایان نامه کارشناسی ارشد: الدلالة الصوتية في آيات الوعد والوعيد القرآنية، استاد راهنما: محمد خاقانی، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
- ❖ قطب، سيد، (۱۴۲۷هـ)، النقد الادبي اصوله و مناهجه، قاهره، دار الشروق.
- ❖ قطب، سيد، (بی تا)، التصوير الفني في القرآن، بيروت، مكتبة القرآن.
- ❖ قطب، سيد، (۱۳۵۹ش)، نمایش هنری در قرآن، مترجم: محمد علی عابدی، تهران، انقلاب.
- ❖ المازنی، عبد القادر، (۱۹۹۰م)، الشعر غاياته ووسائله، محقق: فائز الترحيني، بيروت، دار الفكر اللبناني، ط ۲.
- ❖ مصطفوی، حسن، (۱۳۸۰ش)، تفسير روشن، تهران، مركز نشر كتاب، چاپ اول.
- ❖ نجاریان، ماجد، (۱۳۸۵ش)، رساله دکترا: الدلالة الصوتية في القرآن الكريم، استاد راهنما: سيد علی مير لوحی، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
- ❖ الورقی، السعيد، (۱۹۸۴م)، لغة الشعر العربي الحديث، بيروت، دار النهضة العربية، ط ۳.

